

עומקא דפרשה

המחבר לחברות או שיעור קובעי עיתים

שער הציון

הרהור כדיבור במצוות

הרהור ושומע בעונה

פנינים

הרהור במצוות הזכירה

הרהור בברכות

ברכה על הרהור בד"ת

הרהור בני" במתן תורה

פר' ואתחנן - בענין הרהור כדיבור

בס"ד ערב שבת נחמו ט"ו באב תשפ"ה
שנה י"ה

הרהור כדיבור בברכות ובהחיינו

הרב אברהם לוי - ר"ב 'עוד יוסף חי'

הרהור כדיבור בק"ש וכל הברכות - בביאור הלכה סימן ס"ב ד"ה יצא, שדעת רוב הראשונים וכמעט כולם נוטים דהרהור לאו כדיבור דמי, הלא המה הר"ח והאשכול, והרבינו יונה, והרא"ש, והאור זרוע, והראב"ד והמרדכי והטור, והרבינו ירוחם והשו"ע כולם פסקו דהרהור לאו כדיבור דמי, וכן מוכח ג"כ מדעת רש"י ברכות דף (טו:) בד"ה בלבו, וכן הא"ר כתב דכל הפוסקים שראה כולם סוברים דהרהור לאו כדיבור דמי, לבד מהרמב"ם והסמ"ג שסוברים דברכות אפילו ברכת המזון שהוא דאורייתא דהרהור כדיבור דמי בדיעבד, וריא"ז ס"ל דאפילו בק"ש הרהור כדיבור דמי, וכיון דכל הראשונים חולקים עליהם, להכי סתמי הטשטש"ע דלא כוותיהו וכן כתב הב"ח והא"ר והוא פשוט, ובחיי אדם ראיתי שכתב דמי שהרהור הברכה בלבו צ"ע, ולע"ד בברכת המזון בודאי יחזור ויברך ואפילו בשאר ברכות הסומך על כל הראשונים דלעיל בודאי לא הפסיד עכ"ד, א"כ מוכחא להדיא שדעת המשנ"ב שגם בשאר ברכות הסומך על כל הראשונים דס"ל שהרהור לאו כדיבור דמי וחוזר ומברך, יש לו ע"מ לסמוך, ואין זה ברכה לבטלה.

ברכת המזון - רבינו המשנ"ב חזר וכתב כן בסימן קפ"ה - בדיני ברכת המזון ס"ק ב', דאם הרהר בלבו לא יצא, אולם אם מחמת חולי או אונס אחר בירך בלבו, יצא, והיינו מאי דאמרין **יצא** לאו לגמרי קאמר, דהא ק"ל דהרהור לאו כדיבור דמי, אבל רוצה לומר, דעכ"בשעה שאינו יכול לברך, יהרהר הברכה בלבו, והקב"ה יקבע לו שכר עבור זה, אבל בעצם אינו יוצא, ועל כן כשנסתלק האונס, אם עדיין לא נתעכב המזון, יברך ברכת המזון.

הרהור כדיבור במקום שאינו נקי - ע"ע במשנ"ב בסימן ס"ב ס"ק ט' שהנמצא במקום מטונף, לא יהרהר הברכה בלבו, רק יחשוב בלבו שמחוייב לעשות כן, ואינו יכול לקיים הדבר, ויצטער על זה, והש"ת יראה ללבב, ליתן לו שכר המחשבה כיון שהוא אנוס, וכן אם היו ידיו או שאר איברים בגופו מטונפים ממש, כתב הביה"ל שם בסעי' ד ד"ה ואף, שאפילו הרהור אסור, וכ"ז שיודע בודאי שאיבריו מטופלים, אבל בספק אפשר שיש לסמוך ולהקל בזה לענין ברכות, לבד מק"ש ותפילה.

אם חוזר ומברך כשהרהר - מבואר דעת המשנ"ב שבבהמ"ז בודאי יחזור ויברך וגם בשאר ברכות יש לסמוך על הראשונים שהרהור לאו כדיבור, וחוזר ומברך, **אולם דעת האור החיים** הקדוש זיע"א שאינו חוזר, שכ' בספרו ראשון לציון עמ"ס ברכות (טו:) דהייכא שבירך בלבו ולא הוציא בשפתיו, צ"ע אי מחייבין ליה לחזור ולברך, או דילמא אמרינן ספק ברכות להקל (כיון דלהרמב"ם, והסמ"ג יצא) ומכרעא לי מילתא דברכת המזון שאם אנו מקילים נמצא שהוא מבטל מ"ע דאורייתא, ולכן צריך לחזור ולברך, אולם בשאר ברכות שהם מדרבנן, אם בירך בליבו אע"פ שלא הוציא בשפתיו אין לו לחזור ולברך, דחיישינן לדעת הרמב"ם והסמ"ג ועיקר. ומרן בסימן קפ"ה ס"ב, פסק בברכת המזון שצריך לחזור ולברך, ואין ללמוד מזה לשאר ברכות שהם מדרבנן עכ"ד.

והנה ראיתי למרן הגאון יבי"א (ח"ד סי' ג אות יז) שהעיר על דברי האוה"ח, וכתב ונוראות נפלאות שאין נעלם מעינו הבדולח מה שפסק מרן בהלכות ברכת הפירות (סי' רז ס"ג) וז"ל: כל אלו הברכות צריך שלא יפסיד בין ברכה לאכילה, וצריך להשמיע לאזנו, ואם לא השמיע לאזניו יצא "ובלבד בשפתיו" עכ"ל ומקורו הטהור בטור שם. וכתב שם עוד שלענין הלכה לענין ברכת המזון כיון לדעת מרן ורוב הפוסקים לא יצא י"ח בהרהור, צריך לחזור ולברך, כשאכל כדי שביעה, הואיל וחייב ברהמ"ז מדאורייתא אבל בברכות דרבנן יש לחלק בין ברכה ראשונה לברכה אחרונה כיון דק"ל בעלמא ספק ברכות להקל אפילו נגד מרן השו"ע, כמש"כ החיד"א בברכי יוסף או"ח (סי' ז' סק"ג), ה"נ כיון שהרהר בלבו וכבר יצא י"ח להרמב"ם והסמ"ג, אין לו לחזור ולברך, דסב"ל. **אבל**

בברכה הראשונה על דבר שנהנה ממנו, כגון בורא פרי העץ, ובורא פרי האדמה, שהכל נהיה בדברו, אם בירך בהרהור, **חוזר ומברך ברכת הנהנין ואוכל**, שהרי אפילו נמלך ולא אכל לא הוי כמוציא

המשך בעמ' 4

הרהור במצוות הזכירה

הג"ר ברוך יעקב סומפולניסקי

השאג"א בס' י"ג האריך לדון אם **זכירת יצ"מ** סגי בהרהור הלב או דבעינן דווקא שיוציא בפיו. וכתב דלפום רהיטא הו"א דסגי בהרהור הלב דהרי מה דבעינן אמירה בפה בזכירת עמלק הוא משום דאיתא בגמ' מגילה יח. דדרשינן "זכור" יכול בלב, כשהוא אומר "לא תשכח" הרי שכחת הלב אמורה, הא מה אני מקיים "זכור" שתהא שונה בפיו. וילפינן מינה דה"ה במגילה מ"זכירה זכירה" עיי"ש. ומשמע דהיכא דלא גלי לן קרא להדיא דבעינן בפה, סגי לקיים "זכור" בלב. וא"כ בזכירת יצ"מ דלא גלי לן קרא היא סגי בזכירת הלב. אלא דהוכיח השאג"א מסוגיות הש"ס בברכות דבעינן זכירת יצ"מ בפה דווקא. וע"כ כתב דצ"ל דמזכירת עמלק ילפינן לכולהו זכירות דהוה בפה, דגילוי מילתא הוא דהיכא דכתיב זכירה הכוונה בפה. ומה דבעינן לגז"ש ד"זכירה זכירה" הוא רק לעניין דקראה ע"פ לא יצא, דבעינן שיקרא בספר כמו בזכירת עמלק. אמנם בסוף הסימן הביא מהרמב"ן עה"ת בפרשת כי תצא שהעתיק מהספרי דדרשינן לגבי זכירת מרים דבעינן בפה שהרי הוא אומר השמר לך בנגע הצרעת הרי כבר שכחת הלב אמורה, מה אני מקיים "זכור" שתהא שונה בפיו. וכן גבי זכירת שבת שהרי הוא אומר "שמור" הרי שכחת הלב אמורה, ומה אני מקיים "זכור" שתהא שונה בפיו. וכן בעמלק כדאיתא בגמ' הנ"ל. והקשה השאג"א דחזינן מהספרי דבעינן לפותא על כל זכירה בפ"ע שתהא בפה ולא אמרינן דמזכירת עמלק ילפינן לכולהו זכירות בפה. וא"כ כיון דבזכירת יצ"מ ליכא קרא, הוי סגי בהרהור הלב. ומכולהו ליכא למילף דהוה ג' כתובין הבאים כאחד ואין מלמדן. וכתב ד"ל דהגמ' דידן פליג על הספרי וק"ל כתלמודא דידן דבעינן זכירת יצ"מ בפה. או דהספרי אזיל כמ"ד דהרהור כדיבור דמי וע"כ סגי בזכירת יצ"מ בהרהור, אבל **אנן קי"ל כמ"ד הרהור לאו כדיבור דמי ובעינן דווקא שיאמר בפיו** את"ד. עיי"ש.

והנה בחינוך (מצווה ש"ל) כתב דיש מצוות "ספירה" שחיובם הוא למנות בפה כמו ספירת העומר ויש מצוות שנאמרו גם בלשון "ספירה" אבל קיומן הוא רק בלב בהשגחה על הדברים כמו מצוות ספירת שבעה נקיים של הזב והזבה. והכל תלוי בקבלה שקיבלנו בפרוש הפסוק. וכן הוא מנהגן של ישראל במצוות אלו ואע"פ שלא נביאים הם, בני נביאים הם. והוסיף "וכעין ענין זה מצאנו בתורה בלשון זכירה, דכתיב בענין עמלק זכירה ועל דבר מרים זכירה, וכתב ג"כ זכירה בענין יצ"מ. ועל זכירת יצ"מ באתנו הקבלה לעשותה בפה, וכמו שאמרו ז"ל (ברכות כא.) בברכת אמת ויציב דאורייתא. **ושאר הזכירות די לנו בהם בזכירת הלב לבד** והשגחתנו על הדברים". עכ"ל. ולכאורה דבריו תמוהים טובא. חדא דהא לענין עמלק איתא להדיא בגמ' מגילה יח. דבעינן זכירה בפה. והוא עצמו הביא דין זה במצווה תר"ג. ועוד דהא בספרי שהביא הרמב"ן כתוב כן, גם גבי זכירת מעשה מרים דבעינן בפה. ואדרבה גבי יצ"מ לא מצינו מקור מפורש לזה דבעינן בפה וכמו שהקשה השאג"א הנ"ל בזה.

והנראה בזה לבאר כוונת ספר החינוך, דבמצוות זכירת עמלק וכן בזכירת מעשה מרים אמנם יש מצווה שתהא שונה בפיו כדאיתא בגמ' ובספרי. אבל קיום הזכירה היא לעולם בזכירת הלב אלא דהפה בא לחדד זכרון הלב אבל בודאי אין זו מצוות אמירה בעלמא. והנפק"מ דאם לא יבין מה שהוא אומר אף שיגיד בלה"ק שבתפילה, הלא ובכל מצוות אמירה יוצא גם בלא להבין וכדאיתא במג"א ובמ"ב. מ"מ במצוות זכירת עמלק ומרים לא יצא בזה, ומשום דעיקרם זכירת הלב, אף שעושים כן ע"י אמירת הפה. וכמש' המג"א גבי לימוד שאם אינו מבין לא חשיב לימוד וכן כתב גבי ספירת העומר. אמנם במצוות זכירת יצ"מ הבין החינוך דהיא מצוות דיבור ולא בעינן שיבין אלא כל שאמר יצ"מ יוצא. וקצת רמז לזה שביצי"מ כתוב בחז"ל לשון "מזכירין יציאת מצרים" ולא "זוכרים" יצ"מ. כמו בשאר הזכירות. ומשום ד"להזכיר" הכוונה למצוות הגדה ואמירה ו"לזכור" הכוונה לעולם בלב. ואף שיש מצווה לומר בפה, עיקרה הבנת זכירת הלב. ומניין לן חילוק זה. ע"ז כתב החינוך דעל כך באתנו הקבלה שביצי"מ זכירה היא בפה ובשאר

המשך בעמ' 4

ברכת התורה על הרהור בד"ת

הרב רפאל ונדלר

כתב הב"י סימן מז בשם האגור "מי שמהרהר בלבו תורה, קודם שבירך ברכת התורה שפיר דמי דהרהור לאו כדבור דמי לענין ברכה כמו לענין ק"ש ותפילה", וכפ' בשו"ע סעיף ד', והגר"א שם חולק כיון שמקיים מצות ת"ת גם בהרהור כמו שכתוב והגית בו יומם ולילה והגיון הוא בלב.

ונראה שאפשר לומר שמחלוקת זו תלויה במחלוקת אחרת, דאיתא בברכות כא. מנין לברכת התורה לפניה מן התורה שנאמר כי שם ה' אקרא הבו גודל לאלוקינו, ופרש"י כי שם ה' אקרא, כשבא משה לפתוח בדברי שירה, אמר להם לישראל, אני אברך תחילה ואתם ענו אחרי אמן, כי שם ה' אקרא בברכה, אתם הבו גודל לאלוקינו באמן וכו'. אמנם המהרש"א בח"א כתב שמצא כתוב לפרש באופ"א, כי שם ה' אקרא, דהיינו כשאני קורא בתורה, שהיא כולה שמות של הקב"ה, הבו גודל לאלוקינו עכ"ד.

וכע"ז פירש האבודרהם (בתחילת שער השלישי) נמצא שלפי רש"י "אקרא" קאי על הברכה, ולאבודרהם קאי על התורה. ואפשר לומר שהאגור ג"כ סבר כאבודרהם, שכי שם ה' אקרא, קאי על הדברי תורה, ולפי זה יש מקור בפסוק רק על קורא ומוציא בפיו, ולא על מהרהר, והגר"א פירש כרש"י שה"אקרא" קאי על הברכה ולא על התורה ולפי"ז אין מקור לחלק בין דיבור להרהור.

נפק"מ נוספת אפשר לומר בין רש"י לאבודרהם, האם החיוב לענות אמן על ברכת התורה, הוא מן התורה, שכן נראה מרש"י, אך לפי האבודרהם אין מקור בתורה, והרי הוא כשאר אמן שחיובם רק מדרבנן.

ובספר תיבת גומא (לבעל הפמ"ג) פר' האזינו, הקשה מדוע המתפלל שמו"ע ושומע ברכת התורה אי"צ לענות אמן, הרי אמן זה חיובו מן התורה, ותיירץ שרוב הפוסקים סוברים כמו הרמב"ם שברכת התורה רק מדרבנן והפסוק אסמכתא דעלמא עכ"ד. אמנם הפר"ח (סי' מ"ז) כתב, דכיוון שמצאנו שהרמב"ן (בשכחת העשין עשהטו) והרשב"א (ברכות מח:) והחינוך (מצוה ת') סוברים שברכת התורה מדאורי"י, ולא מצאנו מי שחולק עליהם להדיא, הכי נקטינן, וכן פוסק המשנ"ב (מז, א) ולפי"ז הדרא קושיא לדוכתא מדוע לא מוזכר בפוסקים שצריך להפסיק בתפילה לעניית אמן על ברכת התורה.

ואפשר ליישב הדפוסקים נקטו כפירוש האבודרהם הנ"ל, דכי שם ה' אקרא קאי על התורה עצמה, ולפי"ז המשך הפסוק הבו גודל לאלוקינו נראה דקאי על הברכה, דישאל היו צריכים לברך משום שומע כעונה, ועי' שערי תשובה סוף ס'ק ה', דהשומע דברי תורה מאחר, צריך לברך ע"ז ברה"ת, דלא דמי להרהור בלבד. ולא מיירי הפסוק בעניית אמן כלל. (ועי' מה שתיירץ בזה בספר עבד המלך פר' האזינו).

וכן נראה להוכיח ממש"כ המ"ב ס'ק יב שרוב האחרונים מצדדים שלא לענות אמן לאחר "אקב"ו לעסוק בדברי תורה" וביאר הפמ"ג (מ"ז ד) כיוון שזה ספק אם ברכה אחת היא עם והערב נא, ואין לענות ע"כ. ואם זה חיוב מה"ת, הרי ספיקא דאורייתא לחומרא. מיהו יש לדחות שיש כאן ספק ספיקא, ספק אחד האם זו ברכה אחת או שתי ברכות, ואפי' אם שתי ברכות, שמא כפירוש האבודרהם שהפסוק לא מדבר על עניית האמן, והאבי עזרי ברכות ד. ב. תמה על הרמב"ן שמנה מצות ברכת התורה למצות עשה למה לא מנה מ"ע נוספת לענות אמן על ברכת התורה עיי"ש, ויש ליישב שהרמב"ן סובר כפירוש האבודרהם ולק"מ.

ובמחלוקת הנ"ל האם צריך לברך על הרהור בתורה, לכא' יש עצה לרוצה לצאת מן הספק, [כגון באופן שידי'ו אינן נקיות ולא יכול לברך וכיו"ב] שיכוון שעל הצד שצריך לברך על הרהור, אינו רוצה לקיים מצות ת"ת בהרהור, ובזה אף לפי הגר"א נראה שאין חיוב ברכת התורה.

שו"ר שכן נקטו האחרונים, דהקשו על הגר"א מהמשנה בברכות כ: בעל קרי מהרהר בלבו ואינו מברך לא לפניה ולא לאחריה, ומשמע שאי"צ להרהר ברכת התורה, ואם חיובה מן התורה, הרי ק"ש תורה היא ולמה לא מוזכר שצריך להרהר בברכת התורה. ותיירץ האבי עזרי (ברכות ד, ב, בסוגריים) דכיוון שבעל קרי אסור בת"ת צריך לכוין להדיא שלא רוצה לקיים מצות ת"ת, וממילא לא מתחייב בברה"ת.

וכע"ז תירץ הקה"י, ברכות סימן יד, שהגר"א לשיטתו שאם קורא פסוקים שלא לשם ת"ת אלא דרך תחנונים אי"צ לברך ע"ז ברכת התורה (והסביר שם הקה"י משום שמצוות צריכות כוונה, ולא מקיים בזה מצוות ת"ת) ולכן כשהאדם קורא ק"ש, כיוון שמכוון לקיים מצות ק"ש, לא מקיים מצות ת"ת וממילא אי"צ ברכה עכ"ד. עכ"פ מדברי שניהם למדנו שאם יכוון להדיא שלא לקיים מצות ת"ת, אי"צ ברכה.

הרהור ושמיעה במתן תורה

הרב דוב ואב שטיינהויז

א. כתוב בפסוק (שמות יט) ויאמר ד' אל משה הנה אנכי בא אליך בעב הענן בעבור ישמע העם בדברי עמך וגם כך יאמינו לעולם, ויגד משה את דברי העם אל ד', (ופירש"י, תשובה על דבר זה שמעתי מהם, שרצונם לשמוע ממך, אינו דומה השומע מפי שליח, לשומע מפי המלך, רצוננו לראות את מלכנו). ויאמר ד' אל משה לך אל העם, (ופירש"י, א"כ שמזקיין לדבר עמם), וקדשתם היום ומחר. ומבואר מדברי רש"י שכל מצות פרישה נאמרה דווקא אחרי שכלל ישראל ביקשו לשמוע מפי הקב"ה בעצמו ולא דרך משה.

והוקשה להגר"ז שהרי כבר בתחלת הפסוק כתוב בעבור ישמע העם בדברי עמך, וגם לפני שביקשו נאמר למשה שישמעו את דברי ד' למשה, א"כ צ"ע מה נוסף בבקשתם לשמוע מפי המלך, שהזקקו מכאן זה לפרישה. (לכאורה לולא דבריו היה מקום להבין שכשכתוב שישמע העם בדברי עמך, לא היו שומעים את עצם הדברים, אלא רק שומעים שהקב"ה מדבר עם משה, ועי"ז יתקיים גם כן יאמינו לעולם, אבל שמיעת עצם הדברות התחדש רק אחרי שביקשו לשמוע מפי הקב"ה, וצ"ע).

ב. וביאר הגר"ז עפ"י המבואר בתוס' בברכות כ, שמה שהוצרכו לפרישה בסיני אף שהיו שותקין, ובעל קרי מותר בהרהור בד"ת, הוא מדין שומע כעונה, דחשיב כדיבור, עיי"ש. וממילא ביאר הגר"ז שמתחלה אמר הקב"ה למשה שישמע העם בדברי עמך, דהיינו שהקריאה והדיבור יהיו עם משה בלבד, והם ישמעו מה שהקב"ה מדבר עם משה, א"כ לא היה שמיעתם נחשבת כדיבור, אלא כהרהור גרידא, שאינם שייכים לעצם הדיבור שמפי הקב"ה, רק כשומעים מן הצד, ופשיטא שכה"ג לא שייכא דינא דשומע כעונה, ורק כשביקשו לשמוע מפי הקב"ה, דהיינו שהדיבור יהיה מוסב אליהם ולא רק אל משה, אז היה להם גדר של שומע כעונה, ולהכי הוצרכו לפרישה, עכ"ד.

ג. והנה מאי דפשיטא ליה להגר"ז ששומע כעונה הוא דווקא כשהדיבור מוסב אל השומע, ולא בשומע מן הצד, נראה לכאורה חידוש גדול, שהרי בכל תפלה וברכה שאומרים בו שומע כעונה אין הדיבור מוסב אל השומע, שהרי המתפלל מדבר עם הקב"ה, ואף שמכוין להשמיע לחברו, השומע אינו אלא שומע מן הצד את הדיבור שהמתפלל או המברך מדבר עם הקב"ה, ואפי"ה חשיבין ליה כעונה, א"כ מ"ש מהדיבור שהקב"ה דיבר עם משה, והעם שמע מה שדיבר עם משה, וגם שם היה כונה מפורשת שישמע העם בדברי עמך, ועכ"ז פשיטא ליה להגר"ז שלא שייך בזה שומע כעונה, וצ"ע.

ד. ולכאורה מבואר מדברי הגר"ז שבכל מקום שאומרים שומע כעונה, באמת השומע שייך לעצם הדיבור, ואף שהדיבור בעיקרו מוסב כלפי הקב"ה, כשאדם מברך את הקב"ה באזני חברו, מונח בזה גם דיבור לחברו, וכאומר לחברו שבחו של הקב"ה, ואין השומע רק שומע מן הצד דיבור שאינו שייך אליו, אלא דברי הברכה נסובים גם אל השומע, והוא חידוש גדול.

ויתכן שיש לזה ראייה מדינא דעניית אמן, שהשומע ברכה מחברו צריך לענות אמן, וכבר מעצם הדין נראה שיש בכל ברכה שנשמעת לאחר איזו שהיא פניה לשומע בענין שבחו של מקום, וביותר משמע כן מהלשון עניית אמן, שהלשון עניה משמעותו להגיד לדיבור שדיברו עם העונה, ובהכרח שבכל ברכה ותפלה מונח קריאה לשומעים לשמוע שבחו של מקום, ומחויבים לענות לקריאה זו בעניית אמן, וזה נתחדש בשומע כעונה שגם מי ששומע ושותק ואינו עונה לקריאה שהופנתה לעבור, הרי הוא כאילו ענה לה, ויתכן שזהו מקור פשיטתו של הגר"ז ששומע כעונה שייך רק כדיבור ששייך לשומע, ולא לשומע מהצד, שכל הדין הוא שהשומע כעונה, וממילא כמו שמי ששומע מהצד דיבור שאינו שייך אליו לא יכול לענות על הדיבור, שכל תגובה שיוסיף לא תהיה בגדר עניה, אלא סתם דיבור, ה"ה שלא שייך לומר שבשמיעתו כאילו ענה, ודו"ק.

ה. ומסתמא גדר זה מובן מצד שבאמת כל ברכה ותפלה היא ביסודה שבח, ומהמהות של שבח שהוא מתגדל כשהוא נאמר באזני אחרים, ואף ששייך לשבח ולברך את הקב"ה בינו לבין עצמו, אבל כשעושה זאת באזני אחרים הרי שהם ממילא נכנסים בכלל הדיבור שהמברך הילל ושיבח את המקום בקהל עם, ולכן כל שומע ברכה אף שעיקר הברכה היא דיבור של המברך לפני הקב"ה, מ"מ כשזה נאמר באזני שומע, אף השומע נהיה חלק מהדיבור ושייך לדיבור, ונחשב שהדיבור מדבר גם אליו עד שיש לו דין לענות אמן, וגם חידוש שאף שאינו עונה הרי הוא כעונה, ודו"ק.

ו. ושמעתי מקשים על דברי הגר"ז, מגמ' רוש"י בהוריות ח., שהגמרא דורשת פסוק אשר דיבר ד' אל משה, איזו היא מצוה שהיא בדיבורו של הקב"ה, זה ע"ז, פירש"י, כלומר ששמעו ישראל מפיו כשדבר עם משה, ע"כ, ומבואר שאף לבסוף לא היה הדיבור אל כלל ישראל משם, אלא ששמעו את הקב"ה מדבר עם משה, אבל עדיין הדיבור היה עם משה, ולדברי הגר"ז הרי אחרי בקשת ישראל, הדבור היה אליהם, ואל רק עם משה, וצ"ע.

ונראה שלמה שנתבאר לא קשיא, שודאי אף להגר"ז אין הכרח שהדיבור יהיה נוכח ישראל, וכמו בתפלה שודאי שהדיבור נשאר דיבור אל ד', אך מכיון שיש ענין שהדברים ישמעו ע"י השומעים, וגם זה בכלל כונת המשמיע, שפיר נחשבים שייכים לדיבור, א"כ אף במת"ת אף שהדיבור היה מוסב אל משה, אבל נתחדש אחרי שביקשו לשמוע מפי המלך, שהקב"ה נתן לכלל ישראל לשמוע את הדברים כדי שישמעו וידעו את הדברים בעצמם, שפיר נחשבים שייכים לדיבור, ורק מתחלה שכל מטרת שמיעת העם היה כדי שידעו שהקב"ה מדבר עם משה, אבל לא היו שייכים לעצם הדיבור כלל, אז היה נחשב ששומעים מן הצד, ודו"ק.

על לבבך - הרהור כדיבור

בגמ' ברכות (טו.) רבי יהודה אומר משום רבי אלעזר בן עזריה הקורא את שמע צריך שישמיע לאזנו שנאמר **שמע** ישראל ה' אלקינו ה' אחד, אמר ליה רבי מאיר הרי הוא אומר אשר אנכי מצוך היום **על לבבך** אחר כונת הלב הן הן הדברים.

וכ' בעה"מ (ברכות יב.) והרא"ש (פ"ג יד בפ' הא') שבזה תליא פלוג' דאמוראי אם הרהור כדיבור, על המשנה בברכות (פ"ג מ"ד) בעל קרי מהרהר בלבו ואינו מברך, וא"ל בגמ' (כ:) אמר רבינא זאת אומרת הרהור כדיבור דמי דאי ס"ד לאו כדיבור דמי למה מהרהר, אלא מאי הרהור כדיבור דמי יוציא בשפתיו כדאשכחן בסיני. ורב חסדא אמר הרהור לאו כדיבור דמי וכו' עי"ש. ועי' מאירי יג.

ועי' תוס' רא"ש (כ:) דטעם מ"ד הרהור כדיבור, כר"מ דדריש מעל לבבך שא"צ להשמיע אלא אחר כוונת הלב הוה הדברים.

וכ' הטורי אבן (מגילה כ.) דלפ"ז מה שכתוב 'שמע' ומשמע דצריך להשמיע לאזנו הוא רק לכתחילה, ועל לבבך מיידי בדיעבד, שאפילו לא השמיע לאזנו אלא ע"י הרהור יוצא יד"ח בדיעבד.

האם בכל דבר הרהור כדיבור

החת"ס (שו"ת ח'ו יט) הכריח דדין הרהור כדיבור הוא רק **בדבר של מצוה דשבת והודיה**.

וכ"כ הביאור הלכה (סי' נט ס"ד) "דאפי' מאן דאית ליה הרהור כדיבור דמי הוא רק במחשב במחשבתו איזה תיבות של ק"ש או תפלה וכיו"ב אבל לא הרהור בעלמא באיזה דבר".

ובדברי חיים (יו"ד ח"ב סי' קל) נשאל **היאך מותר להרהר בשם הויה** והרי הרהור כדיבור דמי, ואסור לקוראו כנתיבתו. וכ' דלאו בכל גווני הרהור כדיבור, ולענין הוגה את השם הוא דוקא בקריאה ולא במחשבה.

ועי' חזו"א (או"ח כטח) שהרהור כדיבור אינו הרהור דברים בלבד, ולא הרהור המילים, אלא הוא **בכוונת הלב**.

כ' הצ"ח (ברכות כ:) **שבנדרים ושבועות** לכו"ע הרהור לאו כדיבור [עי' ברמב"ם נדרים ב.ב]. ולכן גם **בברכה לבטלה** הרהור אינו כדיבור כיון דעיקר איסור ברכה לבטלה מלא תשא נפקא. וכ"כ השד"ח (ח"א עמ' עד). [ולכן בספק ברכה יכול להרהר בליבו כדלק'].

הרהור כדיבור בק"ש ובברכות

ק"ל דהרהור לאו כדיבור, כמ"ש הביאור הלכה (סי' סב ס"ד ד"ה יצא) שדעת רוב הראשונים וכמעט כולם נוטים דהרהור לאו כדיבור דמי.

אכן לגבי **ברכות** דעת הרמב"ם שהרהור כדיבור, דאמנם בהל' ק"ש כ' דל"מ הרהור כדיבור, אך לגבי שאר ברכות, כתב (הל' ברכות פ"א ה"ז) כל הברכות כולן צריך שישמיע לאזנו מה שהוא אומר ואם לא השמיע לאזנו יצא בין שהוציא בשפתיו בין שבייך בלבו. וכ"כ הסמ"ג (עשין כז).

והוא עפ"י הגמ' בברכות (טו:) דאמר רב יוסף מחלוקת בק"ש דכתיב שמע ישראל, אבל בשאר מצוות דברי הכל יצא, ופירש"י בכל המצוות - בכל הברכות וביאר השאג"א (ו) דהוא משום דבק"ש כתיב ודברת בם (עי' ברכות כ:), אבל בבמה"ז שכתוב וברכת סתמא ולא נאמר דיבור, א"כ סגי בהרהור.

אולם דעת רש"י (טו.) ורבינו יונה (ח:) והרא"ש ועו"ר דמ"ש בגמ' שיצא הוא כדיבור שלא השמיע לאזנו, אבל הרהור לאו כדיבור. וכ"פ השו"ע בהל' במה"ז (סי' קפה ס"ב) שאם לא הוציא בשפתיו לא יצא.

הרהור כדיבור במצוות

ת"ת - פסק השו"ע סי' מז ס"ד שהמהרהר בדברי תורה, אינו צריך לברך. וביאר הט"ז (ג) משום דהרהור לאו כדיבור דמי. ובשו"ת שב יעקב (סי' מט) ביאר דהמ"ע דת"ת ילפי' מושגתם לבניך, ובהרהור לא שייך ללמד לבניו, ולכן אין מברכים על הרהור. וכ' בתוס' הרא"ש (ברכות כ: ד"ה אמר) **שת"ת עיקרו הוא כדיבור** כדדרשינן כי חיים הם למוצאייהם ולכל בשרו מרפא למוציאיהם בפה.

אכן כ' בשו"ת הלכות קטנות (ח"ב קנט) דודאי גם בהרהור מקיים מצות ת"ת, דאל"כ וכי היושב כל היום ולומד ומעיין בהרהור לא מקרי עוסק בתורה. וכך מוכח מאיסור הרהור בד"ת במקום שאינו נקי, וכמ"ש בתשו' הרמ"ע מפאנו (צד) דאשכחן דהרהור כדיבור דמי לאסור ד"ת במקום מטונף, אלמא קדושה חלה עליו. ועי' שאג"א (כד) דאמנם מצות ת"ת מתקיימת גם בהרהור, אבל הברכה נתקנה רק על לימוד כדיבור, וע"ע מור וקציעה סי' מז.

תפילה - המג"א (קא ב) כ' שהמתפלל בלבו לכאורה יוצא דאע"ג דק"ל דהרהור לאו כדיבור, שאני תפלה דגמירין מדכתיב ולעבדו בכל לבבכם איזו עבודה שבלב זו תפלה א"כ עיקר תלי בכוונת הלב והקב"ה יודע מחשבות. אכן מסיק עפ"י הגמ' דל"מ, והטעם מפני שהקול מעורר למעלה. ועי' רש"ש (ברכות לא.) דכיון דילפי' מתפילת חנה שהמתפלל צריך לחתוך בשפתיו, א"כ לכו"ע בתפילה הרהור לאו כדיבור. ועי' ישוע"י סי' קא.

קידוש - נחלקו האחרונים אם אפשר לקיים מצות

זכור וקידוש בהרהור, דעת השאג"א (סו"ס יג) דאינו יוצא בהרהור, וכ"כ המנ"ח (מצוה לא אות א') דהמצוה דוקא בפה כדמשמע מל' הרמב"ם שכי' "בדברים", [אך עי' בערוה"ש שפי' דהר"מ אתא לאפוקי כוס], וכן ממ"ש החינוך "לדבר דברים". וכ"כ הרבה פוס' וראייתם מהתו"כ ר"פ בחוקותי (י' פ"א ג) דאי מה אני מקיים זכור שתהא שונה בפני. אך דעת הפמ"ג (רעא א"א סק"ב) דמקיימין דין קידוש בהרהור, [וס"ל דגם זכירת יצ"מ מהני בהרהור]. וכ"כ הכה"ח (רעא, י).

ספיה ע - דעת הפר"ח והבר"כ דא"א לספור בהרהור, וכ"פ הבה"ל (ד"ה מונה) כיון דק"ל דהרהור לאו כדיבור. וכ"כ הקר"א ברכות ג.

הרהור כשאינו יכול לדבר

פסק השו"ע (סי' סב ס"ד) שאם מחמת חולי או אונס אחר קרא ק"ש בלבו יצא. ועי' מג"א (סי' קפה סק"א) לגבי בהמ"ז דאם מחמת חולי או אונס אחר קרא בלבו יצא כמו בעל קרי.

וכ' הפמ"ג (סי' עו מ"ז א) שלגבי מי שאנוס ואינו יכול להוציא בפיו נפסק דהרהור כדיבור.

כ' תלמידי רבינו יונה (ברכות ח: מד"ה) ואומר מו"ה נר"ו שמי שמתחייב בברכה ואינו יכול לאומרה שאין ידיו נקיות או שעומד במקום שאינו נקי כגון החולה שאין מטתו נקיה ואינו יכול לבטא בשפתים התפלה, יש לו להרהר הברכה או התפלה שנתחייב בה ואע"פ שאינו יוצא יד"ח אלא באמירה יש לו להרהר בלבו וה' יראה ללבב ויתן לו שכר המחשבה. (ועי' ב"י סי' פה דאיירי שאינו מקום טינוף גמור דאל"כ גם הרהור אסור).

וכ' בסידור הרוקח (כז בפ' 'אשרי') עה"פ "רצון יריאיו יעשה ואת שוועתם" 'ואת' לרבות צקון לחש, ואם אינו יכול לדבר - הרהור.

הרהור בספק ברכה

עי' צ"ח (ברכות כ:) דמי שרוצה להרהר בלבו כאשר אירע לו ספק ברכה הרשות בידו אבל אינו מחויב לעשות כן, [כדמוכח בברכות כא.]. אכן בנסתפק אם בירך ברכת המזון אף שיכול לצאת ידי ספיקו אם ירהר בלבו, מ"מ כיון שספק תורה להחמיר כבר הוא חייב בברכת המזון, ולכן יכול לברך כדיבור כדרכו.

וכ"כ הפמ"ג (א"א סי' קפה, א ובפתי"כ להל' ברכות ב, ובתיבת גמא פר' האזינו) שאף שבכל ספק ברכות אינו מברך, אך אכתי' ירהר בלב כל הברכה והרהור כדיבור דמי, ויפה עושה **דלא שייך לא תשא בהרהור**.

ועי' בתשו' כת"ס (או"ח כח) שחקר למ"ד הרהור כדיבור אם עובר בל"ת כשמהרהר בלבו **ברכה שא"צ**. וכ' דליכא משום לא תשא רק כשמוציא בשפתיו דמחזי כמזלזל בכבוד ה', שקל בעיניו לישא שמו ית' על שפתיו בחנם. וכ"כ הישוע"י (או"ח סבא). ובסי' יב כ' הכת"ס כנ"ל שבמקום ספק ירהר הברכה. (ועי' מנח"ח ח"ה סי' ק).

אך בשו"ת רב פעלים (ח"ג או"ח סי' ז) הביא ד"א דאיכא לא תשא גם על הרהור, ולכן במקום ספק אין תיקון במה שיהרהר את הברכה.

והשבות אל לבבך - הרהור תשובה

אי' בקדושין (מט:) דהמקדש ע"מ שאני צדיק גמור מקודשת שמא הרהר תשובה. ומינה הוכיח רבינו ירוחם (נכ"ב ח"ד) דהרהור מהני אפילו בגזלן שרוצה להשיב הגזילה כבר נחשב צדיק גמור. וכ"כ האו"ז (ח"א קיב) והוכיח כן אף מבני קרח, ומאחאב עי"ש. ועי' ב"י אה"ע סי' לח לגבי חתן.

וכך מבואר בדרשות הר"ן (י') שכי' "והשבות אל לבבך" כלומר שתהרהר תשובה בלב אבל לא תשלימנה עדיין שתעשה בפועל. ואחר תתחזק להשלימה, וזהו שאמר "ושבת עד ה' אלקיך ושמת בקולו וגו'". ומבואר דעיקר התשובה בהרהור.

וכ"כ בכתר ראש (קלא) "תשובה עצמית מדינא דגמ' בנקל היינו שיגמור בדעתו שלא ישוב לכסלה". [ועי' חת"ס בפר' עקב עה"פ ועתה ישראל מה ה"א שואל מעמך כי אם ליראה (יב) דפשוטו הוא דקאי על חטא העגל שקודם לכן וע"ז אמר דאעפ"כ ברגע שיקבלו עליהם ליראה מיד הם צדיקים גמורים].

ואי' בפסיקתא (פמ"ה ט) גדול כוחה של תשובה שכיון שאדם מהרהר בלבו לעשות תשובה, מיד עולה ועומד לפני כסא הכבוד. וביאר בכוכבי אור (ח"ב סי' סא) דהחלק היחיד בתשובה שנעשה ללא סיוע ממרום הוא ההתעוררות לעשות תשובה שהיא בכח בחירתו, [רק אחרי שמתעורר מסייעין אותו, עי' שבת קד. ומנחות כט:]. ולכן יקר הוא בעיני ה' והרהור זה מיד עולה לפניו. אמנם כתב שם דפשיטא דלא קאי על מחשבה ראשונה מקופיא אלא איירי במחשבה מעומקא דלבה שמוסכם בלבו לשוב.

אך בבית אלקים (תשובה פ"ב) כ' דאף דעיקר התשובה במחשבה והרהור הלב אך לא סגי בזה. ועי' מש"ח בפר' וילך דאף דבעי גם וידוי, מ"מ תשובה בלא וידוי מועילה להשגת מעלת התשובה והיא הדבקות בה'.

הרהור כדיבור ושומע כעונה

הרב צבי יוספי

בסוכה לח ע"ב ילפי' דשומע כעונה מדכתיב את כל דברי הספר אשר קרא מלך יהודה, אע"פ שיאשיהו לא קרא בעצמו. והק' החת"ס (שו"ת ח"י יט) מנ"ל מהכא דין שומע כעונה דלמא נחשב שקרא מדין הרהור כדיבור. וביאר דדין הרהור כדיבור הוא רק בדבר של מצוה דשבת והודיה, אבל כאן רק קרא לפניו בס"ת שמצא, וכיון שמעלה עליו הכתוב כאלו קראו בעצמו, ע"כ דשומע כעונה.

אכן היא גופא צ"ב ל"ל כלל דין שומע כעונה, ותיפו"ל משום הרהור כדיבור. וצ"ל דעונה ע"י שמיעה הוא בדרגה גבוהה יותר מהרהור. כמבואר בתוס' ברכות (כ: ד"ה כדאשכחן) ששומע כעונה הוא ממש דיבור. וכך כ' בביאור הלכה (ר"ס עד) שהרהור מותר בערה, אולם שומע כעונה אסור בערה דהוי דיבור. ועי' במשנ"ב (עה, כט) שמותר להרהר בד"ת כשהוא ערום, שנאמר 'ערות דבר' דיבור אסור הרהור מותר. ומ"מ אין לשמוע אז ברכה מחבירו לצאת ידי חובה, כי אי אפשר לומר שומע כעונה כיון שא"א לו לענות. וע"ע במשנ"ב (סא, מ) שיוצא בק"ש ע"י אחר שיכוין להוציא, ועדיף מהרהור דהרהור לאו כדיבור דמי, משא"כ בזה דשומע כעונה.

ובשו"ת הר צבי (או"ח ח"א נז) תי' דאע"פ שמן התורה יוצא מדין הרהור כדיבור, מ"מ מדרבנן צריך שיוצא בשפתיו, ומבואר בשו"ת רעק"א (מה"ת קנא), דאפילו למ"ד הרהור כדיבור, מ"מ מדרבנן צריך שיוצא בשפתיו, ולכן צריך לשומע כעונה שיהא יוצא אפילו מדרבנן. [ולפ"ז שומע כעונה הוא דין דרבנן והדרשה היא אסמכתא].

« המשך מעמ' 1:

הרהור במצוות הזכירה

הזכירות עיקרה בלב, השגחתנו על הדברים. ובזה יש ליישב קושיית השאג"א הנ"ל דלא מצינו ילפותא גבי זכירת יצי"מ שתהא בפה. ד"ל דבעינן ילפותא דווקא בשאר זכירות דשם הכוונה לזכור הוא בלב, ומניין שגם בפה צריך לאומרו וע"ז יש ילפותא. וגם אחרי הילפותא עיקרה בלב ע"י הפה. אבל בזכירת יצי"מ החיוב ד"למען תזכור" באתנו הקבלה דהפירוש הוא להזכיר בפה וע"כ לא בעינן ילפותא.

והנה כתב המג"א בסי' ס' בשם ספר הכוונות שכדי לצאת מצוות שש הזכירות בפה יכוין בברכת "אהבה רבה" את כל הזכירות "וקרבנתו מלכנו" - יזכור מעמד הר סיני "לשמך הגדול" - יזכור מעשה עמלק שאין השם מלא עד שימחה שם עמלק. "להודות לך" - יזכור מעשה מרים שהפה נבאר להודות לה' ולא לדבר לשון הרע. "באהבה" - יזכור מעשה העגל שלא היינו באהבה עמו יתברך. "וזכרתם את כל מצוות ה'" - זהו שבת ששקולה כנגד כל המצוות. וזכירת יצי"מ אומרים בפרשת ציצית. והנה בכל הזכירות סגי ברמזים כדי לקיים מצוות זכירה בפה כמשכ' בשם ספר הכוונות, אבל יצי"מ אומרים במפורש "אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים". ולדברינו הטעם הוא משום שבכל הזכירות גם כשאומרים בפה עיקר קיומם בזכרון הלב וע"כ סגי ברמזים הנ"ל.

משא"כ ביציאת מצרים שעיקר מצוותה היא להזכיר יציאת מצרים בעינן שיאמר בפירוש.

פענים מליכא דעימקא

על לבקך

וידוע לבעלי הקבלה כי מחשבת האדם היא מקור הנפש החכמה כי נמשכת משם, ויש בה כח לעלות ולהשיג עד מקום מוצאה, ובהגיעה עד מקום מוצאה אל המקור אז היא נדבקת באור העליון שנמשכה ממנו ונעשית היא והוא דבר אחד, וכשהמחשבה היא חוזרת להמשך מלמעלה למטה נעשה הכל כדמיון קו אחד, ואותו האור העליון נמשך למטה בכח המחשבה המושכת אותו למטה, ונמצא שכינה למטה, ואז האור הבהיר נמשך ומתפשט באותו המקום שבעל המחשבה ההיא יושב שם...

ר"מ ריקאנטי (כי תצא כד, א)

בהגיגי תבער אש

מי שמתחייב בברכה ואינו יכול לאומרה... יש לו להרהר בלבו וה' יראה ללבב ויתן לו שכר המחשבה, דאמרין הכי במדרש אמרי האזינה ה' אמר דוד רבש"ע בשעה שאני יכול לדבר אמרי האזינה ובשעה שאיני יכול לדבר בינה הגיגי, והגיגי ר"ל המחשבה שאם היה ר"ל דבור אפילו לבשר ודם אין לומר בינה בדבר ששומע אלא מתוך שאינו אלא במחשבה אמר לשון בינה, וכן נראה מהפסוק שאומר (תהלים לט) "בהגיגי תבער אש, דברתי בלשוני" דמשמע שהדבור דבר אחד והמחשבה דבר אחר.

רבינו יונה (ברכות ח, ב)

כל עצמותי תאמרנה

והנה אומר כי פלוגתא אמוראים אי הרהור כדיבור או לאו שניהם אמתי, כי הרהור לנפש יתיחס, והדיבור לגוף כידוע, וא"כ אם מהרהר ק"ש ותורה ומעשים טובים יש שכר לנפש לא לגוף, ואם מדבר בפה יש שכר לגוף, וזהו שנאמר כל עצמותי תאמרנה רצה לזכות כל הגוף...

תיבת גמא לפמ"ג

(קונ' מתן שכר פ"ב)

נושאי הגליונות הבאים אי"ה

ראה - כבוד הספרים
שופטים - חנוכת בית
כי תצא - השבת אבידת גופו

ד"ת [עד 700 מילים]

יתקבלו בצירוף שם מלא

בדוא"ל: a740700@gmail.com
באותו שבוע, עד יום שלישי בלילה

« המשך מעמ' 1:

הרהור כדיבור בברכות ובשהייו

שם שמים לבטלה, לפי מה דקי"ל דאיסור לא תשא אינו אלא במוציא בשפתיו ומכיון שיכול להמליך ולא לאכול, ראוי לו לעשות כן לתהות על הראשונות, ולחזור ולברך בביטוי שפתיים ולאכול ולא לסמוך על מה שבירך בהרהור ולאכול, מכיון שע"ז נכנס בספק איסור שהוא נהנה מן העולם הזה בלא ברכה לדעת רוב הפוסקים, ומרן שקבלנו הוראותיו ועי"ש עוד.

הרהור בברכת המצוות - ולפי האמור י"ל דדוקא בברכות הנהנין יש לו לברך בשפתיו ולא לסמוך על מה שהרהר, אבל בסתם ברכת המצוות לא אמרין הכי, משום דלא שייכא מש"כ היב"א שנכנס לספק איסור שנהנה מן העולם הזה בלא ברכה, דבכה"ג יש לומר דברכות אינם מעכבות כש"כ המהרש"א בפסחים (קב). דדוקא בברכות המצוות אמרין הכי, אבל בברכות הנהנין שאסור לאכול בלא ברכה וכאילו מעל לא אמרין דברכות אינן מעכבות, וא"כ לפ"ז ה"ה בברכת שהייו י"ל דאם הרהר ברכת שהייו בלבו יצא מדין הרהור כדיבור, וכידוע שברכת שהייו הוה מברכות השבח ולא גרע ברכות השבת מברכת המצוות, וכמו דקי"ל בברכת המצוות, דברכות אינם מעכבות ה"ה בברכות השבח י"ל הכי, ונוסף לזה שיש כאן דעת הרמב"ם והסמ"ג הנז' דס"ל דהרהור כדיבור דמי אפילו בברכת המזון דהוי דאורייתא, וא"כ עכ"פ יש לסמוך עליהם בברכות המצוות והשבח שייצא בדיעבד ולא חוזר ומברך אפילו שלא במקום חולי ואונס [וכ"ש במקום חולי ואונס].

לפ"ז נראה להלכה דאם הסתפק אם לברך שהייו ובירך בליבו, ואח"כ נודע לו שצריך לברך, בכה"ג יש לומר דלא מברך שוב, דיצא במה שבירך בליבו מצד הרהור כדיבור, [ובלאו הכי בברכת שהייו על פרי חדש אם אכלו בלא לברך, שוב לא מברך על אותו פרי שהייו אלא ישמע הברכה מאחר]. דכיון שבירך בלבו ואכל על סמך זה, בודאי שאין שום צד לומר שיברך שוב שהייו. וכן במקום חולי ואונס, אם קיים המצוה (שעליה צריך לברך שהייו) או לבש בגד חדש (והוא בתוך הלבישה הראשונה שעדיין יכול לברך שהייו) ובירך שהייו בליבו, יצא יד"ח ברכת שהייו בדיעבד, ואין לחזור ולברך שהייו כשיעבור האונס או החולי והוא פשוט ודו"ק.

התחבט לחברותא או שיתח
קובעי
עיתים

מחפש חברותא?

השאר הודעה ברורה בטל':

072-23456-13

או בכתובת: t0722345613@gmail.com

לקבלת הגליון

בדוא"ל בקביעות, בכל ערש"ק

יש לשלוח בקשה לכתובת:

a740700@gmail.com

תרומות לעומקא דפרשה

בנדרים פלוס - עומקא דפרשה

או בנדרים פון 03-76-30-585 שלוחה 74